

שלושת המזבחות של אברהם אבינו לפי ה'קרובה' לשבת הגדול

א. גדול פייטניה הקדומים של צרפת היה רבי יוסף בר שמואל טוב עלם, שחי בלימוז' במחצית הראשונה של המאה האחת עשרה.¹ ריט"ע קיבל את מסורת הפיוט האיטלקית הקדומה, אך הושפע מעט גם מפיוטים ספרדיים. הוא כתב פיוטים רבים: קרובות, יוצרות, אופן, זולתות, מעריבים, הושענות וסליחות.² הקרובה של ריט"ע לשבת הגדול (תחילתה: 'אלוקים בצעדך') נתקבלה בקהילות מזרח אירופה, לימים 'מנהג פולין', והיא נדפסת עד היום בסידורים כמנהג אשכנז ומנהג החסידים ('ספרד'). קרובה זו היא דוגמא אופיינית להשפעתו של מנהג צרפת על מנהג פולין במאה הי"ב ובמאה הי"ג, כאשר תלמידי חכמים ממזרח אירופה למדו בצרפת בבתי המדרש של בעלי התוספות, והביאו איתם פיוטים צרפתיים (וספרדיים) חזרה לקהילותיהם.³

הקרובה לשבת הגדול כוללת לקראת סופה פיוט הלכתי ארוך בענייני הלכות פסח, שתחילתו 'אלקי הרוחות'. פיוט זה נקרא 'סדר'⁴, ולפניו באה 'רשות' קצרה

- 1 על ר' יוסף טוב עלם עיין א' גרוסמן, 'חכמי צרפת הראשונים', ירושלים תשנ"ה, עמ' 46 ואילך. את שם עירו חתם ר' יוסף ביוצר שכתב לשמחת תורה.
- 2 קרובה היא סדרת פיוטים לחזרת הש"ץ. ר' יוסף טוב עלם הרבה לכתוב קרובות. בצרפת הקדומה, בניגוד לאשכנז, קביעותן של הקרובות הנאמרות במועדים לא הייתה מוחלטת, ומידי פעם החליפו הקהילות קרובות ישנות בחדשות. מפרי עטו של ר' יוסף טוב עלם נותרו בידינו ארבע קרובות לפסח (לא כולן שלמות), קרובה לשבועות, והקרובה לשבת הגדול. נראה שריט"ע כתב גם קרובה למוסף של יו"ט שני של ראש השנה, ממנה נותרו רק פיוטים מעטים, אשר נשתלבו בקרובה 'אגן הסהר' של ר' בנימן בר שמואל. תחילתה של קרובה זו הייתה כנראה 'אימת המשפט', כך נראה על פי סיום הרשות 'איככה אוכל' שכתב לה ר' יוסף. עיין מחזור לראש השנה, מהד' דניאל גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 173. נזכיר עוד שהסליחה 'אזכרה מצוק' שאנו אומרים בעשרה בטבת מיוחסת בכמה מקומות לריט"ע, אך באמת מחברה הוא ר' יוסף בר שמואל אבן אביתור. עיין ש' אליצור, 'למה צמנו? מגלת תענית בתרא ורשימות הצומות הקרובות לה', ירושלים תשס"ז, עמ' 104-101.
- 3 נראה שכך הגיעו גם פיוטי ר' יהודה הלוי למזרח אירופה - 'ציון הלא תשאל', 'יום ליבשה', ועוד.
- 4 הכוונה לפיוט ארוך הבא לקראת סיום הקרובה, ההולך על פי סדר קבוע מצד תוכנו. הכינוי 'סדר' אינו מיוחד לפיוט בענייני הפסח, והוא קיים גם בקרובות לשיעי של פסח, לשבועות ושבועות טל וגשם.

('אבוא בחיל'). המסורת של שילוב הלכות פסח בקרובה לשבת הגדול הגיעה לצרפת מאיטליה הקדומה. הלכות פסח מפוייטות בה בעיקר על פי התלמוד הבבלי וספר 'הלכות גדולות'⁵. הפיוט ההלכתי של ר' יוסף טוב עלם זכה לשמש מקור הלכתי בעל סמכות בעיניהם של בעלי התוספות, והם דנו על כמה הלכות הנזכרות בו⁶. סיומו של הפיוט ההלכתי הארוך הוא הקטע 'חסל סידור פסח', אשר נשתלב גם בהגדה של פסח תוך שינוי משמעותו המקורית⁷. הפיוט האחרון בקרובה הוא ה'סילוק', המעביר בסופו את הציבור לאמירת הקדושה. פיוט זה עוסק בדברי אגדה הקשורים לפסח ולהלכות ליל הסדר.

ב. ב'סילוק' של הקרובה שלו לשבת הגדול מביא ר' יוסף טוב עלם רשימה של טעמים למצוות הפסח. כמה ממקורותיו של הפיוט אינם ידועים לנו, ואפשר שהלך כאן אחר מדרשים או פיוט קדום שלא הגיעו לידינו⁸. לעניין פסח מצרים מביא ריט"ע את הדברים הבאים:

**ולמה נתינת דמו על המשקוף ושתי המזוזות:
שהן שלוש מזבחות במקום רואים אותם לחזות
זכר שלוש מזבחות של אב המון נרמות
שבדן וביתאל ואלון מורה נחרות**

הפייטן אומר שאברהם בנה שלושה מזבחות, וכנגדן נתנו בני ישראל במצרים מדמו של קרבן הפסח על שלושה מזבחות, שהם המשקוף ושתי המזוזות⁹. את המילים 'במקום רואים אותם לחזות' יש לפרש 'במקום שאפשר לראות אותם', וכבר נחלקו התנאים (מכילתא דרבי ישמעאל בא, מסכתא דפסחא, פרשה ו) אם נתנו את הדם מחוץ לבית או מצידו הפנימי:

ונתנו על שתי המזוזות ועל המשקוף. מבפנים. אתה אומר מבפנים או אינו

- 5 על מסורת איטלקית זו עיין במאמרי 'קדושתא לשבת הגדול לר' חננאל בר אמנון', קבץ על יד טז (תשס"ב), עמ' 14-17.
- 6 פסחים קיד, א ד"ה 'מטבל'; קטו, ב ד"ה 'ולמה'; קטז, א ד"ה 'תגר' ובמקורות נוספים. ר' שמואל מפלייז אף כתב לו פירוש, אשר נכלל בספר 'אור זרוע' (ח"ב סימן רנו).
- 7 המשמעות המקורית של 'חסל סידור פסח' היא סוף לימוד הלכות ליל הסדר שבפיוט, ו'כאשר זכינו לסדר אותו כן נזכה לעשותו' היא תפילה שנזכה לקיים את ליל הסדר בפועל בחג הקרב. בהגדה של פסח משמעות 'סידור פסח' היא ביצוע הלכות ליל הסדר, ו'כן נזכה לעשותו' מתפרש כתפילה לגאולה לעתיד לבוא, ולזה מצטרף ההמשך 'לשנה הבאה בירושלם'.
- 8 על אחד מן הטעמים ההלכתיים שציין ר' יוסף כבר השיגו בעלי התוספות, פסחים קטו, א ד"ה 'הדר אכיל'.
- 9 במקרא וברוב המקורות התלמודיים 'מזבח' לשון זכר, אבל בכמה מקומות מצאנו 'שלוש מזבחות' או 'שבע מזבחות' (ירושלמי פסחים פ"ט ה"ה, דף לו ע"ד; תנחומא [מהד' בובר] צו, א; בלק טז; יל"ש לך לך, רמז סז; ועוד).

אלא מבחוץ? ת"ל 'וראיתי את הדם', הנראה לי ולא הנראה לאחרים, דברי ר' ישמעאל. ר' נתן אומר: מבפנים. אתה אומר מבפנים או אינו אלא מבחוץ? ת"ל 'היה הדם לכם לאות', לכם לאות ולא לאחרים לאות. ר' יצחק אומר: לעולם מבחוץ, כדי שיהו המצריים רואין ומיעיהן מתחתכין.

דברי הפייטן מתאימים לשתי השיטות, בין אם הדם ניתן מבפנים או מבחוץ. הפייטן חזר על הביטוי 'שלוש מזבחות' פעמיים, פעם בעניין מזבחותיו של אברהם, ופעם בעניין המשקוף ושתי המזוזות. ובאמת מצאנו בספרות התלמוד את הביטוי בשני ההקשרים. בעניין אברהם אבינו: 'ויבן שם מזבח לה': אמר ר' אלעזר: **שלושה מזבחות** בנה, אחד לבשורת ארץ ישראל, ואחד לקניינה, ואחד שלא יפלו בניו בְּעֵלִי (בראשית רבה פרשה לט, טז). ולגבי פסח מצרים: 'תנא רב יוסף: **שלושה מזבחות** היו שם, על המשקוף ועל שתי המזוזות' (פסחים צו, א). אולם לא מצאנו במדרשים הידועים לנו שמזבחותיהם של בני ישראל במצרים היו כנגד מזבחותיו של אברהם אבינו. מתקבל על הדעת שהיה קיים מדרש או פיוט קדום אשר קישרו בין שני המקורות שכתוב בהם 'שלושה מזבחות', ועל פי מסורת זו כתב ריט"ע את דבריו בפיוט.

ג. נתקשו המפרשים והסופרים להסביר את סוף דבריו של ר' יוסף טוב עלם: **'שבדן וביתאל ואלון מורה'**. בעיקר נתקשו בשאלה מניין לפייטן שאברהם הקים מזבח בדן, הרי אין הדבר נאמר בשום מקום. נראה שזו הסיבה שהיו שתיקנו את השורה בכיוונים שונים¹⁰. בכתב יד אחד תוקן: **שבבית אל ואילון מורה ובהר מור**; סופר כתה"י החליף את 'דן' בהר המוריה, וכוונתו למזבח שהקים אברהם בזמן עקדת יצחק. לעומתו ר' זליגמן בער בסידורו 'עבודת ישראל'¹¹ הציע לתקן בדרך שונה: "אך מה שכתב הפייטן **'שבדן'** - לא ידעתי איה איפה בנה מזבח בדן; ונראה כי הוא טעות מעתיקים, ושצריך להיות **'שבחברון'**". דברים אלה הביא גם בעל סידור 'אוצר התפילות' בביאורו לפיוט.

ועדיין הדברים קשים. לפי הנוסח המקובל וגם לפי התיקון הראשון שהזכרנו נשמט המזבח שבאלוני ממרא אשר בחברון, ומאידך שני התיקונים גם יחד מותירים אותנו עם סדר מזבחות משובש.

אם אנו מעיינים במקרא, אנו רואים שאברהם בנה את המזבח הראשון באלון מורה: **'ויעבר אברם בארץ עד מקום שכם עד אלון מורה... לזרעך אתן את הארץ הזאת, ויבן שם מזבח לה' הנראה אליו'** (בראשית יג, ז). המזבח השני נבנה בבית אל: **'ויעתק משם ההרה מקדם לבית אל ויט אהלה בית אל מים והעי מקדם ויבן שם מזבח לה'** (שם, ח); לאחר שחזר ממצרים חזר אברהם למזבח השני, 'אל מקום

10 אין בידינו עדיין מהדורה של הפיוט הכוללת את כל שינויי הנוסחאות. נוסחאות כתבי היד שבידי הם מסידורים כמנהג המזרחי, ואינם צרפתיים.

11 סידור עבודת ישראל, מנהג פולין, רדעלהיים תרכ"ח, עמ' 719.

המזבח' וכו' שם יג, ד, ואין כאן מזבח חדש). והמזבח השלישי נבנה בחברון לאחר פרידת לוט: **'ויאהל אברם ויבא וישב באלוני ממרא אשר בחברון, ויבן שם מזבח לה'** (שם, יח).

אמנם בנה אברהם גם את מזבח העקדה, אבל ברור שלא לזה נתכווין הדרשן בבראשית רבה, שהרי הוא ביאר שהכוונה למזבחות שנבנו לכבוד בשורת הארץ, לקניינה ולהצלה בעי. שלושת המזבחות לפי סדרם הם אפוא: אלון מורה, בית אל, אלוני ממרא, ובכל מקרה סדר זה איננו מתאים לנוסחאות הפיוט שבידינו.

ד. נראה לי להציע את הפתרון הבא¹²:

יתכן שהמזבח הראשון אליו מתכווין הפייטן, הוא הנמצא במקום שכס - אלון מורה, איננו מכונה בפי הפייטן 'דן', אלא 'בדן', שהוא הוא שם המעיין הגדול הנמצא ליד נחל תרצה, למרגלות אלון מורה (של ימינו) ומול שכס. היישוב הקדום 'בדן' נזכר פעמיים במשנה, שלוש פעמים בירושלמי וכמה פעמים בתלמוד הבבלי¹³. נראה שהמקום נושא את שמו של בדן בן אולם מבני גלעד בן מכיר בן מנשה (דה"א ז, יז). נראה שהיישוב עמד סמוך למעיין זה, שנראה היום בבירור מהתצפית הנפלאה שבהר כביר, והוא נקרא כיום **'עין בידן'**.

לפי זה נראה שהדרשן הקדום, שהיה מן הסתם בן תקופת התלמוד בארץ ישראל, זיהה את מקום המזבח הראשון של אברהם כמקום המעיין הגדול 'בדן', הקרוב מאוד לשכס, או כמקום העיר 'בדן', שעל שמה נקרא המעיין. אפשר שזיהוי זה נולד מפני שבמקום זה היה היישוב (או המעיין) החשוב שהיה בימי הדרשן באזור זה. אם אמנם נכונה השערת הזיהוי, נראה שהדרשן הסתמך גם על כך שאחרי בניית המזבח הראשון כתוב (בראשית יב, ח): **'ויעתק משם ההרה'**, ומכאן שממש לפני כן אברם שכן בעמק עם צאנו, מן הסתם ליד אחד המעיינות. גם התרגומים מפרשים את הביטוי 'אלון מורה' לשון מישור, וזה מתאים למקומו של המעיין¹⁴.

על פי זה יש להניח שהמזבח השלישי הוא **'אלוני ממרא'** ולא **'אלון מורה'**, וסופר קדמון שינה כי לא ידע ש'בדן' הוא הוא 'אלון מורה', וכדי שלא להשמיט לגמרי את מקום המזבח הראשון תיקן לפי דעתו. לפי זה נוסח המשפט הזה בפיוט המקורי היה:

- 12 הוא עלה בדעתי בעת טיול באזור אלון מורה ושכס בשנת תש"ע.
13 בכל המקורות 'רימוני בדן': ערלה ג, ז; כלים יז, ה. ירושלמי דמאי ב, א (כב ע"ג); ערלה א, ו (סא ע"ב); ג, ז (סג ע"א וע"ב). בבלי ביצה ג, ב; זבחים עב, ב; עד, א; יבמות פא, ב; ע"ז עד, א.
14 תרגום ירושלמי (בראשית יב, ו): 'מישר דהוה מיירי'; אונקלוס (שם): 'מישר מורה'. כך גם נדרש בב"ר מא, ח: 'והוא שכן באלוני ממרא וגו' ר' יהודה אומר במישרי ממרא' (ועי' רש"י בראשית יד, ו ד"ה איל פארן). ונראה שלדעת כולם המזבחות הראשון והשלישי נבנו במישור (או במקום סמוך ונראה).

שבדן¹⁵ **וביתאל ואלוני ממרא** (= של בדן וביתאל ואלוני ממרא), ואלו הם שלושת מזבחותיו של אברהם אבינו על פי סדר הקמתם.

ה. אולם יש לתמוה, מדוע נשתקע ואבד המדרש על מקומו המדויק של המזבח הראשון של אברהם אבינו סמוך למעיין עין בידן? קשה לענות בבטחה על שאלה זו, אבל אפשר להעלות את ההשערה הבאה: המקום 'בדן' מופיע בתוספתא (כלים, בבא מציעא ו, י) כמקום בארץ הכותים, כלומר בארץ השומרונים: **'אמר ר' יהודה לא הוזכרו רימוני באדן וחצר גבע של בית הכותים אלא שמתעשרין בודאי בכל מקום'**. יתכן שחכמי ארץ ישראל, בעלי המדרש, העדיפו להרחיק את ישראל מעיירות הכותים, ולכן בחרו שלא לכלול את המסורת הזו בבראשית רבה או בספרי מדרש אחרים. אם אמנם נכונה ההשערה בדבר המסורת ש'בדן' הוא מקום המזבח הראשון של אברהם, הרי לפנינו דוגמא נוספת למדרש שאבד מאיתנו, וזיכרו נשמר רק בזכות אחד מפייטנינו הקדומים אשר שיבץ אותו בפיוטו.

15 המילה 'שבדן' (= של בדן) עדיין קצת קשה. אולי היה כתוב במקור 'שבבדן' או 'של בדן', אך אין לכך עדות בכתבי היד שראיתי. גם לגבי שאר המזבחות חלוקים כתבי היד בשאלה אם יש להוסיף או לגרוע אות ב' השימוש לפני שמות המזבחות ('וביתאל' - 'ובביתאל'; 'אלון מורה' - 'ובאלון מורה').

★ ★ ★

וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה אֵל תִּירָא אֹתוֹ כִּי בְיָדְךָ נָתַתִּי אֹתוֹ וְאֵת כָּל עַמּוֹ וְאֵת אֶרְצוֹ, וְעֲשִׂיתָ לוֹ כְּאֲשֶׁר עָשִׂיתָ לְסִיחֵן מֶלֶךְ הָאֱמֹרִי אֲשֶׁר יוֹשֵׁב בְּחֶשְׁבוֹן. כִּי בְיָדְךָ אֶתְנַנְנִי אֵין כְּתִיב כֵּאֵן אֵלָּא 'כִּי בְיָדְךָ נָתַתִּי אֹתוֹ'; אִמֵּר הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא, כִּבְר פִּסְקֵתִי דִּינוּ מִימֹת אֲבֵרָהִם. כִּיצַד, בְּשַׁעָה שְׁנִשְׁבַּה לֹוֹט בֵּן אַחִיו, וּבֵא עוּג וּבִישַׁר אֵת אֲבֵרָהִם... בֵּא וּמִצַּא אֵת אֲבֵרָהִם עֶסוּק בְּמִצּוֹת בְּעוּגוֹת הַפֶּסַח, וְלֵא בֵּא לְשֵׁם שָׁמַיִם אֵלָּא לְשֵׁם נוּיָה שֶׁל שְׂרָה, אִמֵּר בְּלָבוּ הִרִינִי מִבֶּשֶׁר אֹתוֹ, וְהַגְדוּד הוֹרְגוֹ, וְנוֹטֵל אֲנִי אֵת שְׂרָה אֶשְׁתּוֹ. אִמֵּר לוֹ הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא, אֵי רִשְׁעֵי, כֵּךְ אִמְרַתְּ? חֵיִךְ שֶׁאֲנִי נוֹתֵן לְךָ שֶׁכֶּר רִגְלִיךָ וּמֵאֲרִיךְ לְךָ שְׁנַיִם, וּמֵה שְׁחִשְׁבַת בְּלִבְךָ הִרִינִי הוֹרֵג אֲבֵרָהִם וְנוֹטֵל אֵת שְׂרָה – בִּיד בְּנֵי בְנֵי עֵתִיד אֹתוֹ הָאִישׁ לִפְּוֹל.

דְּבָרִים רַבֵּה פִּרְשָׁה אֵ אֹת כֵּה